

Reisliteratuur tussen representatie en identiteit

Siegfried Huigen

NEERLANDISTIEK.NL 07.10b; GEPUBLICEERD: [oktober 2007]

Alle sessies van dit eerste congres voor Nederlandse letterkunde hebben in elk geval met elkaar met elkaar gemeen dat ze over Nederlandse 'literatuur' gaan. Zoals bekend zijn de grenzen van dit begrip rekbaar. Degenen die zich met moderne literatuur bezighouden, nemen het begrip wat nauwer dan mediëvisten. De vroegmoderne literatuurstudie zit daar een beetje tussenin. Door een beperkte opvatting over wat tot de literatuur gerekend moet worden, bevindt zich een tekstsoort als reisliteratuur in het schemergebied van de Nederlandse literatuurstudie. De zoekterm 'reisverslag' levert in de *BNTL* 127 hits op, 'reisliteratuur' 19 en 'reisbeschrijving' maar 12 (december 2006). Bij alle drie termen gaat het bovendien voor een belangrijk deel om tekstedities en achtergrondstudies. De situatie in het buitenland is anders. In de anglistiek wordt reisliteratuur vlijtig bestudeerd. Er bestaat bijvoorbeeld *The Cambridge Companion to Travel Writing* (2002). Ook in het Franse en Duitse taalgebied genieten reisliteratuur en de praktijk van het reizen grote aandacht met eigen onderzoekscentra in Erlangen en aan de Sorbonne. Vooral wat betreft de oudere reisliteratuur is deze aandacht mede een gevolg van conceptuele verschuivingen in de literatuurwetenschap. Binnen de Franse en Engelse literatuurstudie is het studieveld vanaf de jaren tachtig verruimd door het *discours(e)* tot studiegebied van de literatuurwetenschap te maken. In de germanistiek is in de jaren zeventig de *Sachliteratur* als studieveld toegevoegd.¹ Deze theoretische verschuivingen hebben zich in de neerlandistiek nog niet in die mate voorgedaan.

Momenteel is de aandacht voor reisteksten in de neerlandistiek hooguit incidenteel. Hugo Brems (2006: 558-560) besteedt maar een paar bladzijden aan reisliteratuur in een hoofdstukje waarin hij ook de populariteit van historische romans bespreekt. In *Nederlandse literatuur* is er één hoofdstuk opgenomen over vroegmoderne reisbeschrijvingen (Barend-van Haeften 1993). Overzichtswerken ontbreken echter en analyses van reisteksten zijn niet bepaald talrijk. Er bestaat wel een lange traditie van tekstedities, met name in de Van Linschoten-reeks. Mijn stelling is dat er vanuit de neerlandistiek meer aandacht moet komen voor de bestudering van reisteksten. Wat de hedendaagse literatuur betreft gaat het hier immers om een zeer productieve tekstsoort. Veel hedendaagse reisliteratuur is bovendien met onmiskenbaar esthetische bedoelingen geschreven en zou zelfs goed passen binnen het nog steeds binnen de moderne literatuurstudie heersende esthetische literatuurbegrip. Wanneer Nootboom (1990: 110-136) in 'Een avond in Isfahan' een reis naar Iran beschrijft, kom je maar weinig te weten over het

¹ Vergelijk bijvoorbeeld het deel over 'Sachliteratur' in *Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart*.

land en des te meer over Nootbooms preoccupaties met tijd en de beperkingen van westerse perspectieven op kunst en werkelijkheid. Oudere reisteksten zijn eerder cultuurhistorisch belangrijk. In een periode dat Nederland een belangrijke koloniale mogendheid was (1602-1950), waren deze teksten bepalend voor het beeld dat men in Nederland had van gebieden die tot de Nederlandse politieke en economische invloedssfeer behoorden. Ze vormden op die manier een belangrijk element van de culturele dimensie van het Nederlandse kolonialisme. Daarnaast leverden deze teksten een bijdrage aan de Nederlandse en, voorzover vertaald, Europese kennis van de niet-westerse wereld.

Hedendaagse en vroegmoderne reisteksten vragen om heel verschillende benaderingen. Mede op grond van buitenlandse studies kan gezegd worden dat reisliteratuur zich ontwikkeld heeft in het spanningsveld tussen representatie enerzijds en subjectiviteit en identiteit anderzijds. In Nootbooms 'Een avond in Isfahan' – om mij bij dat ene voorbeeld te bepalen – is reizen een soort *rite de passage*, waarbij de reiziger op een geritualiseerde wijze zijn eigen cultuurgebied verlaat. Vliegreis, taxirit en hotelkamer vormen overgangen naar een vreemde ruimte waarin de vertrouwde vooronderstellingen over de werkelijkheid tijdelijk zijn opgeheven (Nootboom 1990: 111-112).

De reiziger wordt in deze exotische ruimte geconfronteerd met een ander schrift, een andere jaartelling, een geschiedenis die verder terugreikt en vrijwel onbekend is, en een andere esthetica waarin voorstellingen van mensen ontbreken. Het reisverhaal is het verslag van een geplande ontwrichting van het bestaan, waarbij primair beschreven wordt hoe de reiziger de vreemde werkelijkheid ervaart. De lezer krijgt te weinig informatie om zich een beeld te vormen van het gebied dat bezocht wordt, al was Nootboom later wel trots dat hij eerder dan de CIA sporen van Islamitisch fundamentalisme opmerkte op de vooravond van de Iraanse revolutie.

In het algemeen is de aandacht in 'Een avond in Isfahan' niet gevestigd op de vreemde werkelijkheid, maar op het gedachtenleven van de reiziger. De reiziger-persona van Nootboom bezoekt bijvoorbeeld spoedig na aankomst de bazaar in Teheran. De bazaar wordt alleen *aangeduid* als een 'kosmos van markten, bakkers, koperslagers, theehuizen, geldwisselaars, slaggers, kruidenverkoopers', waarna de verteller onmiddellijk van de geobserveerde werkelijkheid overspringt naar een reflectie over de vraag wat geluk voor hem betekent. Na dit terzijde raakt hij weer kort de werkelijkheid aan om vervolgens zijn gedachten te formuleren over de betekenis van de activiteiten van de 'maker', meer specifiek 'de maker nog niet vervreemd van wat hij maakt'. We krijgen dan een door opvattingen van de Frankfurter Schule getinte bezinning over de vervreemding die de moderne technologie veroorzaakt, maar die nog ontbreekt bij het ambachtelijke werk in de bazaar. Deze bezinning over authentieke economische activiteiten wordt onderbroken door sceptische tegenwerpingen – 'Is het waar? Het is niet helemaal waar, maar toch is het waar' – die nog sterker de aandacht vestigen op de reflectie. Het discours van Nootboom in 'Een avond in Isfahan' is hoofdzakelijk een weergave van een gelaagde gedachtengang (Nootboom 1990: 114).

Vroegmoderne reisteksten zijn in dit opzicht totaal anders, ook in hun omvang. Bij het hedendaagse reisverhaal, zoals dat van Nootboom, gaat het om een subjectieve ervaring van de vreemde wereld die ook in weinig bladzijden kan worden weergegeven. Het vroegmoderne reisverslag wil daarentegen

zoveel mogelijk informatie bieden, waardoor de omvang van de tekst over het algemeen ook groter is. Het contrast wordt goed zichtbaar als je een verhaal van Nootboom naast *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (1724-1726) van François Valentyn legt.² Het verhaal van Nootboom beslaat enkele tientallen pocketbladzijden, dat van Valentyn 5000 bladzijden in folio en is bovendien geïllustreerd met meer dan duizend afbeeldingen en kaarten. Een boekwerk als dat van Valentyn is een poging om de vreemde wereld op papier naar de studeerkamer te verplaatsen ofwel een poging tot *representatie*, tot het aanwezig maken van een wereld die buiten het bereik van de lezer is.

Valentyns werk laat ook zien in welke mate reisliteratuur binnen de neerlandistiek verwaarloosd wordt. *Oud en Nieuw Oost-Indiën* was tot ver in de negentiende eeuw het meest omvangrijke Europese geschrift over Azië. *Erdkunde* (1832-1847) van Carl Ritter verbrak het record pas meer dan een eeuw later. Je zou verwachten dat *Oud en Nieuw Oost-Indiën* dan ook wel intensief bestudeerd zal zijn. Niets is minder waar. Er bestaat maar één behoorlijke, recente studie over, geschreven door de Duitse historicus Jörg Fisch, *Hollands Ruhm in Asien* uit 1986.³ Wel verscheen er ter gelegenheid van de VOC-herdenking in 2002 een fotografische herdruk van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*, waarvoor men een maandsalaris moet neertellen (hoewel een betalingsregeling mogelijk is, volgens de website van uitgeverij Van Wijnen). Het is eigenaardig dat er ondanks VOC-herdenkingen en historische en andere canons nog geen behoorlijke Nederlandse studie gedaan is naar de constructie van Valentyns representatie van 'Indië'. Ik hoop daar in de toekomst iets aan te gaan doen.

Bij de studie van reisliteratuur ben ik zelf geneigd de voorkeur te geven aan oudere teksten omdat de maatschappelijke functie van deze teksten zoveel groter was dan die van hedendaagse reisliteratuur. Van de moderne reisliteratuur is wel spottend opgemerkt dat ze op de salontafel thuishoort. Er bestaan raakpunten met toerisme en life style. Inderdaad schreef Nootboom zijn reisverhalen in de jaren zeventig onder meer in opdracht van het glossy magazine *Avenue*. In elk geval bepalen moderne reisverhalen niet meer ons beeld van de vreemde wereld. Dat wordt gedaan door de massamedia, websites, reiscatalogi en wetenschappen zoals antropologie en geografie die in de twintigste eeuw tot ontwikkeling zijn gekomen.

Tot in de negentiende eeuw waren reisteksten de belangrijkste bron van informatie over de buitenwereld. Dat was ook in een tijd dat Nederland zijn koloniale stempel kon drukken op die buitenwereld. Er werd toen door Nederlanders nog 'iets groots verricht'. Reisteksten hadden destijds een groot wetenschappelijk en politiek belang. Binnen de zeventiende- en achttiende-eeuwse epistemologie werden de beschrijvingen in reisverslagen gelijkgesteld aan de resultaten van experimenteel onderzoek (Huigen 2007: 15); een verkorte editie van Valentyn werd in de negentiende eeuw nog gebruikt voor de opleiding van Indische bestuursambtenaren.

Toekomstig onderzoek naar reisliteratuur binnen de neerlandistiek doet er verstandig aan voort te bouwen op buitenlandse onderzoeksmodellen. Ik noem hier de belangrijkste.

² Ik geef de voorkeur aan de spelling 'Valentyn' omdat de thans gangbare spelling, 'Valentijn', pas na de dood van de auteur gebruikelijk is geworden.

³ De studie van Habiboe (2004) over Valentyn is hoofdzakelijk biografisch.

Allereerst het postkoloniale model in het voetspoor van Edward Saids *Orientalism* (1978). De postkoloniale theorie is geïnspireerd door politiek verzet tegen asymmetrische machtsverhoudingen. Said probeert in *Orientalism* een genealogie – in de zin van een Foucauldiaanse voorgeschiedenis – te schrijven van het onrecht dat het Midden-Oosten is aangedaan door westerse mogendheden, waarbij hij een doorslaggevende rol toekent aan denigrerende representaties. Anderen hebben zijn spoor gevolgd, zoals Miller (1985) in zijn onderzoek naar een 'Africanist discourse' en Mary Louise Pratt in *Imperial eyes* (1992) dat specifiek handelt over reisliteratuur. Sara Mills onderzocht in *Discourses of difference* (1993) de bijzondere positie van vrouwen in het koloniale discours. Het resultaat van deze benadering is onder meer dat reisteksten in het Engelse taalgebied uit de marge zijn gehaald. De postkoloniale theorie liet zien dat deze teksten een cruciale rol hebben gespeeld in de westerse constructie van de koloniale wereld. Die wereld is in een belangrijke mate 'geproduceerd' door reisteksten.

Geheel onafhankelijk van de postkoloniale theorie heeft men in het Duitse taalgebied onderzoek gedaan naar de retoriek en topiek van vroegmoderne reisteksten. Wolfgang Neuber (1991) heeft proberen aan te tonen op welke wijze reisteksten topisch zijn georganiseerd. Ondanks de problematische verhouding tot de gerepresenteerde werkelijkheid die hiervan het gevolg was, werden deze teksten tot de tekstsoort *historia* – feitelijke beschrijving – gerekend en over het algemeen als feitelijk betrouwbare teksten gerecipieerd. Justin Stagl (1979, 1995) heeft geschreven over de *ars apodemica*, de kunde van het reizen die volgens hem tot doel had om het gehalte van informatievergaring van reizen en reisverslagen te verhogen. De *ars apodemica* maakte daarbij gebruik van dezelfde topologie die Neuber terugvoert op de retorische traditie.

De laatste tijd is de zogenaamde acteuurnetwerktheorie (actor network theory) van Bruno Latour e.a. in opkomst in Engelstalige studies van reisliteratuur. De acteuurnetwerktheorie is vanaf de jaren zeventig ontwikkeld om het doen en laten van moderne wetenschappers te kunnen beschrijven, maar is door Latour ook toegepast op de activiteiten van Europese ontdekkingsreizigers. In *Science in action* (1987) laat Latour bijvoorbeeld zien hoe het westerse vermogen om representaties op papier vast te leggen na het eerste contact reeds zorgt voor een westers overwicht in de beheersing van topografische informatie. Door cartografische representatietechnieken waren Europeanen in staat kennis te accumuleren, waardoor ze al gauw meer wisten van de topografie van een gebied dan de inheemse bevolking. Ten opzichte van de postkoloniale theorie leidt deze benadering tot een verschuiving van de nadruk op politiek-ideologische kwesties naar de rol van representatietechnieken.

Het is wenselijk deze onderzoekstradities te combineren. Door taalbarrières heeft het waardevolle Duitse onderzoek, met uitzondering van dat van Stagl (1995), bijvoorbeeld geen sporen nagelaten in de Engelstalige wereld. Het is echter mogelijk de politieke vraagstukken uit de postkoloniale theorie te combineren met het Duitse, meer filologisch gerichte onderzoek naar reisverslagen en het vermogen van de acteuurnetwerktheorie om de technieken te beschrijven waarmee representaties tot stand zijn gekomen.⁴

Om onderzoek naar vroegmoderne reisteksten binnen de neerlandistiek met vrucht te kunnen uitvoeren is het ook nodig dat het twintigste-eeuwse esthetische literatuurconcept overboord gezet wordt. Aan de studie van Valentyn kan men zien hoe hinderlijk dit literatuurbegrip is bij het onderzoek naar reisteksten. De onderzoeker voelt zich daardoor vaak gedrongen het esthetische gehalte van een reistekst aan te tonen ten einde de studie ervan te verantwoorden. Valentyns werk wordt dan ter sprake gebracht omdat hij bij wijze van een 'meester van anekdotisch proza' (Beekman) zou zijn, waardoor je hem tot de letterkunde mag rekenen, terwijl literaire esthetiek binnen de tekstsoort die Valentyn beoefende, de *historia*, irrelevant was. In de praktijk heeft dit ook tot een buitengewoon beperkte lectuur van zijn werk geleid. Met uitzondering van een paar gemakkelijke anekdotes uit 'Des Schryvers [...] Uyt- en T'Huys-Reyze' (Band 4, deel 3, p. 95-166), hoort men in neerlandistische studies over Valentyn daardoor zelden wat deze geleerde op de overige 5000, minder 'literaire' bladzijden van zijn werk te vertellen had.⁵

Er bestaat bovendien een opvallende neiging in herhaling te vervallen. De meest recente bespreking van Valentyn, die van Beekman (1998: 129-153), is niet veel meer dan een reprise van een eeuw oude standpunten van Busken Huet (z.j.) en De Haan (1902). Na in weinig regels de structuur van Valentyns werk te hebben aangeraakt, laat Beekman nog eens zien dat Valentyn een gluiperige dominee was die het werk van de 'blinde ziener' Rumphius plagieerde. Valentyns vermeende misdaad is binnen de gangbare literairhistorische intrige extra verwerpelijk, omdat Rumphius daarin traditioneel een heldenrol vervult. De slechte reputatie van Valentyn en de behoefte het onderzoek te beperken tot fragmenten die voldoen aan de twintigste-eeuwse smaak, lijken een serieuze interpretatie van het werk te verhinderen.

Bibliografie

- Barend-van Haeften, Marijke, 'Wouter Schouten publiceert zijn "Oost-Indische voyagie" – Reisteksten', in: *Nederlandse literatuur: een geschiedenis* (ed. M.A. Schenkeveld-Van der Dussen e.a), Groningen, Nijhoff, 1993.
- Beekman, E.M., *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950*, Amsterdam, Prometheus, 1998.
- Brems, H., *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1945-2005*, Amsterdam, Bert Bakker, 2006.
- Busken Huet, C. 'François Valentyn', in: *Litterarische Fantasien en Kritieken (elfde deel)*, Haarlem, H.D. Tjeenk Willink, z.j., p. 3-36.
- Haan, F. de, 'Rumphius en Vantentijn als geschiedschrijvers van Ambon', in: M. Greshoff (red.), *Rumphius gedenkboek 1702-1902*, Haarlem, Koloniaal Museum, 1902, p. 17-26.
- Fisch, Jörg, *Hollands Ruhm in Asien. François Valentyns Vision des niederländischen Imperiums im 18. Jahrhundert*, Stuttgart, Steiner, 1986.
- Habiboe, R.R.F., *Tot verheffing van mijne natie*. Franeker, Van Wijnen, 2004.
- Huigen, Siegfried, *Verkenningen van Zuid-Afrika. Achttiende-eeuwse reizigers aan de Kaap*. Zutphen, Walburg Pers, 2007.
- Kindlers Literaturgeschichte der Gegenwart. Autoren, Werke, Themen, Tendenzen seit 1945. Band 5 Die deutschsprachige Sachliteratur*, Zürich, Kindler, 1978.

⁴ Een poging de genoemde theoretische stromingen te combineren is Huigen 2007.

⁵ Een van de weinige uitzonderingen is de doctoraalscriptie van Michiel Weber over Valentyns beschrijving van Banda.

- Latour, B., *Science in action. How to follow scientists and engineers through society*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1987.
- Miller, C.L., *Blank Darkness. Africanist discourse in French*. Chicago, University of Chicago Press, 1985.
- Mills, S., *Discourses of difference. An analysis of women's travel writing and colonialism*, London, Routledge, 1991.
- Neuber, Wolfgang, *Fremde Welt im europäischen Horizont. Zur Topik der deutschen Amerika-Reiseberichte der Frühen Neuzeit*, Berlin, Schmidt, 1991.
- Nooteboom, Cees, *Een avond in Isfahan. Reisverhalen uit Perzië, Gambia, Duitsland, Japan, Engeland, Madeira en Maleisië*, Amsterdam, Arbeiderspers, 1990 (7e druk).
- Pratt, M.L., *Imperial eyes. Travel writing and transculturation*, London, Routledge, 1992.
- Said, E.W., *Orientalism. Western concepts of the Orient*, Harmondsworth, Penguin, 1991 (1978).
- Stagl, J., 'Vom Dialog zum Fragebogen. Miscellen zur Geschichte der Umfrage', in: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 31 (1979), p. 611-638.
- Stagl, J., *A history of curiosity. The theory of travel, 1550-1800*, Chur, Harwood Academic, 1995. *The Cambridge companion to travel writing* (Ed. Peter Hulme and Tim Youngs), Cambridge, Cambridge University Press, 2005.
- Valentyn, F., *Oud en Nieuw Oost-Indiën [...]*, Dordrecht, Johannes van Braam, 1724-1726.
- Weber, Michiel. *François Valentijns verblijf op de Banda-eilanden: wat hij er zag, zijn verhaal en zijn bronnen*, doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, 2004.